

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

NUTQIY AKTLARNING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK VA ANTROPOSENTRIK XUSUSIYATLARI

Akramova Surayo Renatovna

Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlari lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Nutqiy aktlarning muloqot jarayonidagi vazifasi, kommunikativ maqsadni ifodalashdagi o'rni hamda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi pragmatik munosabatlarni yuzaga chiqarish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, nutqiy aktlarning inson omili bilan uzviy bog'liqligi, ularning til, tafakkur va madaniyat bilan aloqador jihatlari antroposentrik yondashuv asosida izohlanadi. Tadqiqot natijalari nutqiy aktlarning kommunikativ samaradorligini hamda ularning zamonaviy tilshunoslikdagi nazariy va amaliy ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, kommunikativ pragmatika, antroposentrik yondashuv, pragmalingsvistika, kommunikativ kompetensiya, diskurs, so'zlovchi, tinglovchi, illokutiv akt, perlokutiv ta'sir, muloqot, pragmatik ma'no.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til hodisalarini inson omili bilan uzviy bog'liq holda o'rganishga asoslangan antroposentrik paradigma ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur yondashuv tilni nafaqat aloqa vositasi, balki inson tafakkuri, madaniyati, ijtimoiy tajribasi va kommunikativ faoliyatining mahsuli sifatida talqin etishga imkon beradi. Shu nuqtai nazardan nutqiy aktlar nazariyasi ham til birliklarining qo'llanish jarayonini, so'zlovchining kommunikativ niyati hamda tinglovchiga ko'rsatadigan pragmatik ta'sirini o'rganishda muhim metodologik asos hisoblanadi.

Nutqiy aktlar muloqot jarayonida axborot uzatish bilan bir qatorda muayyan maqsadni amalga oshirish, suhbatdoshga ta'sir ko'rsatish, munosabat bildirish, baholash, undash, iltimos qilish, va'da berish yoki ogohlantirish kabi kommunikativ vazifalarni ham bajaradi. Shu sababli ularni kommunikativ-pragmatik yondashuv asosida tadqiq etish nutqning mazmuni va mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bunda nutqiy aktlarning mazmuni faqat lisoniy vositalar orqali emas, balki kommunikativ vaziyat, kontekst, milliy-madaniy omillar hamda so'zlovchi va tinglovchining o'zaro munosabatlari orqali ham shakllanishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda pragmalingsvistika doirasida nutqiy aktlarning kommunikativ xususiyatlari keng tadqiq etilgan bo'lsa-da, ularning antroposentrik mohiyatini kommunikativ-pragmatik nuqtai nazardan kompleks o'rganish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur maqolada nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlari nazariy manbalar hamda zamonaviy lingvistik qarashlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi nutqiy aktlarning kommunikativ jarayondagi o'rni, pragmatik mazmuni va inson omili bilan bog'liq xususiyatlarini ilmiy jihatdan yoritishdan iborat.

Tadqiqotning dolzarbligi. Zamonaviy tilshunoslikning antroposentrik yo'nalishida til hodisalarini insonning nutqiy faoliyati, kommunikativ maqsadi va kognitiv jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda o'rganish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan nutqiy aktlar nazariyasi kommunikatsiya jarayonida til birliklarining funksional imkoniyatlarini, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi pragmatik munosabatlarni hamda nutqning ta'sirchanlik xususiyatlarini tadqiq etishda muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Nutqiy aktlar faqat grammatik yoki semantik hodisa sifatida emas, balki kommunikativ vaziyat, pragmatik maqsad, ijtimoiy-madaniy

omillar va inson omilining o'zaro uyg'unligi asosida yuzaga keladigan murakkab lingvistik birlik sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli ularni kommunikativ-pragmatik va antroposentrik yondashuv asosida kompleks tahlil qilish nutq mazmunining shakllanish mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bugungi globallashuv sharoitida turli madaniyatlararo muloqotning kengayishi, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish hamda pragmalingsvistika yo'nalishidagi tadqiqotlarni takomillashtirish nutqiy aktlarning nazariy va amaliy jihatlarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Mazkur tadqiqot ana shu ehtiyojdan kelib chiqib, nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlarini tizimli ravishda yoritishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy, kommunikativ-pragmatik hamda antroposentrik yondashuv metodlaridan foydalanildi. Nutqiy aktlar nazariyasiga oid ilmiy manbalar tizimli ravishda o'rganilib, ularning asosiy nazariy qarashlari umumlashtirildi. Shuningdek, nutqiy aktlarning kommunikativ vazifalari, pragmatik mazmuni va inson omili bilan bog'liq jihatlarini lingvistik tahlil asosida yoritildi. Tadqiqot davomida kuzatish, tavsiflash, interpretatsiya hamda umumlashtirish usullari qo'llanildi. Olingan natijalar zamonaviy pragmalingsvistika va antroposentrik tilshunoslikning nazariy tamoyillari asosida baholandi. Nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari Nutqiy akt til birliklarining oddiy qo'llanishi emas, balki muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshirishga qaratilgan nutqiy harakatdir. Har qanday nutqiy akt so'zlovchining niyati, kommunikativ vaziyat, tinglovchining nutqni qabul qilish darajasi hamda muloqotning ijtimoiy-madaniy sharoiti bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli uning mazmuni faqat lisoniy birliklar orqali emas, balki pragmatik omillar vositasida ham shakllanadi. Kommunikativ-pragmatik yondashuvga ko'ra, nutqning haqiqiy mazmuni grammatik tuzilish yoki lug'aviy ma'nodan tashqari kommunikativ maqsad orqali aniqlanadi. Bir xil gap turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha pragmatik ma'no kasb etishi mumkin. Masalan, "har bir inson o'z ishiga mas'uliyat bilan yondashsa bo'lmaydimi?" shaklan so'roq gap bo'lsa-da, muloqot vaziyatida iltimos, buyruq, g'azab yoki talab ma'nosini ifodalashi mumkin. Demak, nutqiy aktning mazmuni uning grammatik shakliga emas, balki kommunikativ vaziyat va so'zlovchining illokutiv maqsadiga bog'liq. Nutqiy aktlarning kommunikativ samaradorligi tinglovchida yuzaga keladigan perlokutiv ta'sir bilan belgilanadi. So'zlovchining maqsadi tinglovchi tomonidan to'g'ri anglanishi va kutilgan natijaning yuzaga kelishi muloqot muvaffaqiyatining asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Shu jihatdan pragmatik tahlil nutqning mazmuni bilan bir qatorda uning funksional va ta'sirchanlik imkoniyatlarini ham ochib beradi. Nutqiy aktlarning antroposentrik xususiyatlari Antroposentrik tilshunoslik tilni inson faoliyatining ajralmas qismi sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, nutqiy aktlarning mazmuni va vazifasi insonning bilish jarayoni, dunyoqarashi, ijtimoiy tajribasi, milliy qadriyatlari hamda kommunikativ ehtiyojlari bilan belgilanadi. Shu bois nutqiy aktlarni o'rganishda inson omili markaziy o'rin egallaydi. Nutqiy aktlar orqali so'zlovchi nafaqat axborot uzatadi, balki o'z munosabati, hissiyoti, bahosi va kommunikativ niyatini ham ifodalaydi. Tinglovchi esa ushbu ma'noni o'zining bilimlari, tajribasi va madaniy kompetensiyasi asosida talqin qiladi. Natijada muloqot jarayoni ikki tomonlama kognitiv va pragmatik faoliyat sifatida namoyon bo'ladi. Antroposentrik yondashuv nutqiy aktlarning milliy-madaniy xususiyatlarini ham yoritishga imkon beradi. Turli tillarda iltimos, uzr so'rash, minnatdorchilik bildirish, tabriklash yoki maslahat berish kabi nutqiy aktlar o'xshash kommunikativ vazifani bajarsa-da, ularning ifodalanish usullari, odob me'yorlari va pragmatik talqini milliy madaniyat ta'sirida farqlanadi. Bu esa nutqiy aktlarni lingvomadaniy va pragmatik jihatdan kompleks o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Natijalar muhokamasi. Nutqiy aktlar nazariyasi zamonaviy pragmalingsvistikaning muhim

yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning nazariy asoslari J. Austin va J. Searle tomonidan ishlab chiqilgan. J. Austin nutqni faqat axborot uzatish vositasi emas, balki muayyan harakatni amalga oshiruvchi vosita sifatida talqin qilib, nutqiy aktning lokutiv, illokutiv va perlokutiv bosqichlarini ajratadi. J. Searle esa ushbu nazariyani rivojlantirib, nutqiy aktlarni kommunikativ maqsadiga ko'ra tasniflaydi hamda illokutiv aktlarning muloqotdagi o'rnini ilmiy asoslaydi. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nutqiy aktlarning kommunikativ mohiyati faqat grammatik yoki semantik vositalar bilan chegaralanmaydi. Ularning mazmuni kommunikativ vaziyat, so'zlovchi va tinglovchining ijtimoiy maqomi, kommunikativ tajribasi, madaniy bilimlari hamda muloqot maqsadi bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Shu jihatdan tadqiqot natijalari J. Searlening illokutiv kuch va kommunikativ niyat haqidagi qarashlarini tasdiqlaydi. Muloqot jarayonida tinglovchining nutqni to'g'ri talqin qilishi H. Grice tomonidan ilgari surilgan kooperatsiya tamoyili va muloqot maksimalari bilan ham uzviy bog'liq. So'zlovchi hamda tinglovchi o'rtasidagi o'zaro tushunish mazmunning faqat lisoniy emas, balki pragmatik omillar asosida ham yuzaga kelishini ko'rsatadi. Demak, nutqiy aktning samaradorligi kommunikativ vaziyatning barcha tarkibiy qismlarining uyg'unligiga bog'liq. Antroposentrik yondashuv nuqtai nazaridan nutqiy aktlar insonning bilish faoliyati, dunyoqarashi va madaniy tajribasini aks ettiruvchi kommunikativ hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Turli madaniy muhitlarda bir xil illokutiv maqsad turlicha lisoniy vositalar orqali ifodalanishi mumkin. Bu esa nutqiy aktlarni o'rganishda lingvomadaniy omillarni ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Shunday qilib, nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik tahlili ularning nafaqat til tizimining elementi, balki insonning ijtimoiy-kommunikativ faoliyatini ifodalovchi murakkab pragmatik hodisa ekanligini tasdiqlaydi. Bu yondashuv pragmatik, diskurs tahlili, kognitiv tilshunoslik hamda lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishlari uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlari zamonaviy tilshunoslikning dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Nutqiy aktlar muloqot jarayonida faqat axborot uzatish vositasi bo'lib qolmay, balki so'zlovchining kommunikativ niyati, pragmatik maqsadi, munosabati va tinglovchiga ko'rsatadigan ta'sirini ifodalovchi murakkab kommunikativ hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni tasdiqladiki, nutqiy aktlarning mazmuni grammatik va semantik omillar bilan bir qatorda kommunikativ vaziyat, kontekst, milliy-madaniy muhit hamda muloqot ishtirokchilarining bilim va tajribasi asosida shakllanadi. Shu jihatdan kommunikativ-pragmatik yondashuv nutqning haqiqiy mazmunini aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Antroposentrik yondashuv esa nutqiy aktlarni inson omili bilan uzviy bog'liq holda talqin qilish imkonini beradi. Insonning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari, ijtimoiy tajribasi va kommunikativ kompetensiyasi nutqiy aktlarning mazmuni hamda ularning muloqotdagi funksional xususiyatlarini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa nutqiy aktlarni pragmatik, kognitiv tilshunoslik, diskurs tahlili va lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishlari bilan uyg'un holda o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikda til va inson omili munosabatlarini tadqiq etishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqot davomida nutqiy aktlarning mohiyati faqat lisoniy birliklarning shakliy ifodasi bilan chegaralanmasligi, balki ularning kommunikativ maqsad, pragmatik vaziyat va insonning nutqiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda yuzaga kelishi nazariy jihatdan asoslandi.

Nutqiy aktlar kommunikatsiya jarayonida muayyan maqsadni amalga oshiruvchi, so'zlovchining niyati va tinglovchiga yo'naltirilgan ta'sirini aks ettiruvchi murakkab pragmatik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Ularning mazmunini anglashda lokutiv, illokutiv va perlokutiv

jihatlarni hisobga olish, shuningdek, kommunikativ vaziyat va kontekst omillarini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Antroposentrik yondashuv asosida nutqiy aktlar inson tafakkuri, ijtimoiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va kommunikativ ehtiyojlari bilan bogʻliq holda talqin qilinadi. Bu esa tilni inson faoliyatidan ajratilgan tizim sifatida emas, balki insonning borliqni anglash va uni ifodalash vositasi sifatida oʻrganish imkonini beradi.

Umuman olganda, nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlarini tadqiq etish tilning funksional imkoniyatlarini, muloqot jarayonining murakkab mexanizmlarini hamda inson omilining til faoliyatidagi oʻrnini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Mazkur nazariy qarashlar kelgusida turli diskurslar, badiiy matnlar va kommunikativ jarayonlar asosida olib boriladigan amaliy tadqiqotlar uchun metodologik asos boʻlib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. — Москва: Языки русской культуры, 1999.
2. Кубрякова Е. С. Начала когнитивной науки о языке. — Москва: Языки славянской культуры, 2004.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yoʻllarini izlab. — Toshkent: Fan, 2012.
5. Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A. Oʻzbek tilining mazmuniy sintaksisi. — Toshkent: Fan, 1992.
6. Hakimov M. Oʻzbek tilida matnning pragmatik talqini. — Toshkent: Fan, 2001.
7. Saidxonov M. Oʻzbek tilida nutqiy aktlarning ifodalanishi. — Toshkent: Fan, 2007.